

ДАВНІЙ КИЇВ У ТІЛІ СУЧАСНОЇ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ: УКРАЇНОЗНАВЧА ЕКСПЕДИЦІЯ

Олег ЧИРКОВ

науковий співробітник відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. Автор повідомляє про результати роботи українознавчої експедиції «Стародавній Київ у тілі сучасної столиці України» (2012). На основі туристичного ресурсу, пов'язаного походом з давнім Києвом, розроблено екскурсії, частину з яких апробовано: «Стародавній Київ у тілі сучасного міста», «Давній Київ та його північно-західні околиці у тілі сучасного міста», «Річка Либідь давня і сучасна: від джерел до гирла за кілька годин». Учасники експедиції – науковці ННДІУВІ – дізналися про спосіб використання експедиції в українознавчій науково-дослідній роботі, ознайомилися з методами експедиційного українознавчого дослідження частин великого міста, застосували їх на практиці. Київ має одержати реальну, контрольовану громадськістю й державними органами, недоторканність на всю його давньокиївську історичну частину.

Ключові слова: експедиція, історія Києва, оборонні вали, ворота, вулиця, місцевість, метрополітен, пам'ятка історії, знищення пам'яток, Гора, Копирів кінець, Поділ.

Відділення ННДІУВІ «Філія Гуцульщина» та відділ природничо-цивілізаційного генезису України (раніше мав назву природи та психології етносу) понад 10 років працюють у напрямку розвитку експедиційного українознавства. Результати цієї роботи представлено у виданнях Інституту, зокрема в журналі «Українознавство»¹.

В археологічних, етнографічних та інших експедиціях, організованих академічними науковими установами НАНУ, вищими навчальними закладами та іншими організаціями, брали участь д.і.н., проф., член-кор. НАН України В. Баран, н.с. В. Безпалько, д.і.н., проф. В. Борисенко, н.с. М. Висотін, д.і.н., проф. М. Гримич, к.і.н. О. Гудим-Левкович, д.і.н., проф. Л. Залізник, вчений секретар Н. Істоміна, ст.н.с. В. Коротя-Ковальська, д.і.н., проф. С. Сегеда, к.б.н. В. Сніжко, д.і.н., проф. Р. Терпиловський, к.і.н. Ю. Фігурний, д.і.н., проф. М. Чмихов та інші науковці, що в різний час працювали чи працюють нині в Інституті. Характер експедиції мала подорож автора цієї статті до карпатського села Шешори на Івано-Франківщині, де відбувався одноіменний фестиваль етнічної музики та лендарту 2005 р. [33].

Секція «Природно-екологічні складові в самопізнанні й самотворенні українського народу» Міжнародної науково-практичної конференції «Українознавство XXI ст.: нові підходи, критерії та завдання розвитку» (2008 р.) рекомендувала ННДІУВІ «планувати організацію наукових українознавчих експедицій у всі регіони України» [11]. Багате різноманітними об'єктами матеріальної і духовної спадщини українства столичне місто є, на нашу думку, надто сприятливою територією для здійснення українознавчих експедицій з науковою, навчальною і виховною метою. Величезний краєзнавчий ресурс Києва за певного методологічного підходу перетворюється на українознавчий. Для цього маємо розглядати Київ не ізольовано, а як частину цілого – Русі, України, яка мала і має певну суспільно-історичну функцію для формування й розвитку єдиного соціального організму.

План заходів з підготовки Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 кл. 2012 р. передбачав організацію екскурсій до київських музеїв. Через брак коштів у відповідального за екскурсії виникла думка зробити для учасників конкурсу навчальну українознавчу експедицію в межах Києва. Адже для її реалізації не треба багато коштів і дозвільних документів. Навчальну українознавчу експедицію «Стародавній Київ у тілі сучасного міста» розроблено автором статті у березні 2012 р. за результатами власного наукового українознавчого дослідження «Давній Київ у тілі сучасної столиці України», що містило й експедиційну складову. Органітету конкурсу було запропоновано додати експедицію до програми конкурсних заходів. Ініціативу схвалив директор Інституту проф. П. Кононенко.

Подальше експедиційне дослідження «Стародавній Київ у тілі сучасної столиці України» автором здійснювалося з практичною метою – розробити тематичні екскурсії по Києву, використовуючи сучасні туристичні ресурси, знання про давній Київ та українознавчий підхід (серед них: «Залишки планування стародавнього Києва», «Стародавній Київ на карті сучасного Києва»). Дві тематичні екскурсії було не лише розроблено, а й апробовано. В них взяли участь співробітники ННДІУВІ.

3 жовтня 2012 р. відбулася пішохідна екскурсія «Давній Київ та його північно-західні околиці у тілі сучасного міста». 23 жовтня 2012 р. – екскурсія-експедиція за темою «Річка Либідь давня і сучасна: від джерел до гирла за кілька годин». Для її розробки автором здійснено експедиційне дослідження «Либідь та її басейн у давнину і сьогоденні». Про перебіг екскурсії-експедиції йшлося в журналі «Українознавство» [32].

Участь у навчальній експедиції «**Стародавній Київ у тілі сучасного міста**» була добровільною. Учасниками експедиції стали конкурсанти, їхні наукові керівники, працівники управлїн освіти та українознавці ННДІУВІ.

Експедиція здійснювалася з пізнавальною, навчальною, виховною метою, а також, щоб

¹ Див., наприклад: Зеленчук І., Зеленчук Я. Організація і методика проведення учнівських українознавчих експедицій загальноосвітніми навчальними закладами Гуцульського регіону України // Українознавство. – 2009. – №4. – С. 302–305; Сніжко В., Отрошко Л. Практичний метод наукового українознавства – експедиційне українознавство // Українознавство. – 2010. – №4 (37). – С. 312–317; 2011. – №1 (38). – С. 230–234; Шкрібляк П. Роль наукових експедицій у системі досліджень проблем українознавства // Українознавство. – 2011. – №3. – С. 190–192.

привернути увагу громадськості до необхідності активної, солідарної протидії знищенню об'єктів історичної спадщини.

Пізнавальну мету реалізовано, головним чином, через передачу інформації про зв'язок давнього Києва з сучасним. Головна навчальна мета: навчити практичному застосуванню експедиційного методу наукового українознавчого дослідження й багатоаспектному розгляду зв'язку між давніми киянами й сучасними. Головна виховна мета: виховувати особисту відповідальність за долю матеріального й духовного надбання українства.

Актуальність дослідження теми зумовлена гострою потребою виховання діяльної любові до свого поселення – Києва, відповідального, дбайливого ставлення до об'єктів історичної спадщини, пам'яток природи, що неможливо без наукового дослідження і вивчення молодим поколінням зв'язку між давнім і сучасним Києвом через особисте спостереження, а не лише за публічною інформацією засобів масової комунікації.

Новизна: 1) вперше розроблена і реалізована навчальна українознавча експедиція у великому місті, 2) серед одержаних результатів є нові знання, що поглиблюють характеристику зв'язку між давнім і сучасним Києвом.

Головна мета участі в експедиції учасників конкурсу з українознавства: навчитися практичному застосуванню експедиційного методу наукового українознавчого дослідження та багатоаспектному розгляду зв'язку між давніми киянами й сучасними.

Завдання учасникам навчальної експедиції:

1) зібрати інформацію про розташування давнього Києва та перед його райони (дослідження, археологічні дані, історичні документи);

2) пройти по межах Гори – одного з основних районів давнього Києва, наскільки це можливо через сучасну забудову;

3) виявити на місцевості залишки стародавньої забудови та рельєфу;

4) нанести на карту сучасного міста межі стародавнього Києва XI–XII ст.;

5) порівняти Київ і буття киян різних історичних епох;

6) зробити власні висновки за результатами експедиції.

Учасники експедиції після огляду території, де проходили оборонні споруди Гори – району давнього Києва, та одержання історичної інформації про неї мали самостійно позначити її межі та їх зміни від кінця IX ст. до середини XIII ст. на мапі сучасного Києва, заповнити таблицю «Перелік побачених та позначених на карті об'єктів».

Для виконання роботи учасникам експедиції було роздано такі документи:

1. План навчальної українознавчої експедиції для учасників Міжнародного конкурсу з українознавства 2012 р. та супроводжуючих осіб «Стародавній Київ у тілі сучасного міста»;

2. План завершального етапу навчальної українознавчої експедиції «Стародавній Київ у тілі сучасного міста», що здійснюється за програмою загальноінститутського методологічного семінару ННДІУВІ;

3. Карту-схему зіставлення оборонних валів та воріт Гори у IX–XIII ст. та сучасної вуличної мережі і міської забудови на її території;

4. Табл. 1. «Перелік побачених та позначених на карті об'єктів»;

5. Маршрут польового етапу експедиції 30 березня;

6. Маршрут польового етапу експедиції 24 квітня.

Учасники експедиції мали можливість ознайомитися у відділі української етнології ННДІУВІ з інформацією, зібраною за темою експедиції.

Навчальна експедиція тривала від 15 березня до 10 травня 2012 р. і складалася з трьох етапів: 1) підготовчого, 2) польового, 3) заключного. Планована **програма експедиції** мала варіативну частину, яку за згодою учасників можна було змінити. Тривалість роботи на місцевості залежала від погодних умов. До планованого маршруту руху експедиційної групи та до планованої тривалості виконання певних завдань було внесено зміни. Польові дослідження можна було продовжити в певний день у період до 30 квітня за домовленістю. Проте такої потреби в учасників не виникло.

Програма експедиції була реалізована таким чином.

15–20 березня: розробка експедиції (обґрунтування, складання плану, збирання і вивчення оприлюдненої інформації за темою дослідження, здійснення польових розвідок, з'ясування умов відвідання музею «Золоті ворота», вибір маршруту, апробаційне проходження маршруту розробником експедиції тощо).

28–29 березня: ознайомлення всіх учасників Міжнародного конкурсу з українознавства та супроводжуючих осіб з планом експедиції (надруковану інформацію видано кожному учаснику), матеріалами, зібраними на підготовчому етапі (зберігались у кімн. 215).

30 березня 13.00–14.00: збір учасників експедиції у приміщенні Інституту. Знайомство, комплектування групи, організація зв'язку, інструктаж. Завершення підготовчого етапу. Вихід з приміщення ННДІУВІ.

30 березня 14.10–18.10: пересування експедиційної групи до території стародавнього Києва (пішки і метрополітемом) та обстеження території Гори за розробленим маршрутом.

30 березня 18.10–18.30: підведення головних підсумків роботи на місцевості (біля Лядських воріт на майдані Незалежності).

31 березня – 17 квітня у приміщенні ННДІУВІ: опрацювання проміжних результатів роботи навчальної експедиції та підготовка до продовження роботи на місцевості.

17–23 квітня: ознайомлення учасників польової роботи 24 квітня з планом експедиції, матеріалами, зібраними на підготовчому етапі, та головними результатами дослідження на місцевості, одержаними 30 березня.

24 квітня 13.30–14.00 (кімн. 215): збір учасників експедиції. Комплектування групи, забезпечення зв'язку, інструктаж, вихід з приміщення ННДІУВІ.

24 квітня 14.00–17.00: пересування експедиційної групи до території стародавнього Києва та обстеження Гори за маршрутом.

24 квітня 17.00–17.10: підведення головних підсумків роботи на місцевості (біля Лядських воріт на майдані Незалежності).

25 квітня – 10 травня: опрацювання результатів експедиції, підготовка звіту, а також повідомлення для журналу «Українознавство» про роботу експедиції.

Учасникам експедиції треба було мати зручні для пішого пересування одяг і взуття, ручку, папір, гроші на проїзд метрополітемом. Відвідання

музею «Золоті ворота» було сплачене з коштів, зібраних частиною трудового колективу ННДІУВІ.

В організації і реалізації експедиції взяли участь вчений секретар ННДІУВІ Н. Істоміна, завідувач відділу філософії освіти та освітніх технологій О. Фесік, завідувач відділу української філології к.філол.н. А. Пономаренко, куратори конкурсних груп (мол. н.с. відділу геополітики і глобалістики М. Коткова, н.с. відділу української філології Н. Карпенко та ін.)², а також реєстратори учасників конкурсу (вони роздали всім учасникам конкурсу інформацію про експедицію). Інформацію про зміст експедиційної роботи усім зацікавленим можна було одержати у співробітників відділу української етнології.

Для залучення науковців ННДІУВІ до роботи в експедиції кожному структурному підрозділу надано розгорнуте письмове повідомлення про неї, у приміщенні Інституту на стенді було представлено інформацію про план експедиції та її маршрут, поезії й тексти пісень, що стосуються історії Києва (зокрема, Р. Купчинського, Д. Луценка, А. Матвійчука, О. Олесья, П. Орлова, Ю. Рибчинського, М. Рильського), до представлених на стенді сучасних фотографій київських пам'ятників історичним та легендарним особам X–XIII ст. без підписів (Кию, Щеку, Хориву, Либеді, княгині Ользі, князю Володимиру), а також до фотографій пам'яток історії і архітектури без підписів поставлено питання: «Як сфотографовані сучасні об'єкти пов'язані з давнім періодом історії Києва?».

Для учасників Міжнародного конкурсу з українознавства і супроводжуваних осіб та для учасників загальноінститутського методологічного семінару було розроблено окремі плани роботи експедиції на місцевості (у полі). Приблизно половину маршруту, пройденого експедиційними групами, становлять ділянки, що збігаються чи відрізняються не суттєво.

Маршрут руху експедиційної групи було прокладено таким чином, щоб максимально охопити територію Гори по периметру, тобто так, щоб обстежити сучасну міську забудову міста по лінії розташування давніх оборонних споруд, а там, де це неможливо, – якнайближче до неї.

Проте передбачений планом маршрут був орієнтовним. І 30 березня, і 24 квітня реально пройдені маршрути відрізнялися від планованого і між собою.

Маршрут польового етапу експедиції 30 березня і 24 квітня складався з трьох частин, з яких перша була однаковою, а друга й третя суттєво відрізнялися.

Перша (однакова) частина маршруту руху експедиційної групи пролягла так: будівля ННДІУВІ по вул. Ісаакяна – вул. Григорія Андрющенка – вул. Шолуденка – стадіон «Старт» – вул. Бердичівська – вул. Дегтярівська – Лук'янівська пл. – вул. Артема – ст. метро «Лук'янівська» – платформа ст. метро «Золоті ворота».

30 березня друга частина маршруту руху експедиційної групи пролягала так: підземний вестибюль ст. метро «Золоті ворота» – наземний павільйон ст. метро «Золоті ворота» – Золотоворітський сквер – музей «Золоті ворота» (з відвіданням музею).

Третя частина маршруту 30 березня складалася з шести ділянок: – Золотоворітський сквер – вул. Володимирська – вул. Ярославів Вал – вул. Золотоворітська;

– Георгіївський пров. – вул. Володимирська – вул. Ірининська – вул. Паторжинського – вул. Ірининська;

– вул. Володимирська – Софійська пл. – вул. Володимирська;

– пров. Десятинний – Пейзажна алея – Старокиївська гора – Андріївський узвіз;

– вул. Десятинна – Михайлівська пл. – Золотоворітський собор – вул. Трьохсвятительська – парк «Володимирська Гірка»;

– вул. Костельна (Костьольна) – майдан Незалежності – пров. Шевченка – Лядські ворота на майдані Незалежності.

24 квітня друга частина маршруту руху експедиційної групи відрізнялася від маршруту в березні тим, що на Володимирську біля станції група не виходила, музей не відвідала. З невідомих нам причин він не працював. Та побачити залишки Золотих воріт групі вдалося крізь отвори герси.

Третя частина маршруту 24 квітня складалася з чотирьох ділянок:

– Золотоворітський сквер – вул. М. Лисенка – вул. Ярославів Вал – вул. Івана Франка;

– вул. Стрілецька – вул. Рейтарська – вул. Золотоворітська – вул. Володимирська;

– Софійська пл. – вул. Володимирська – пров. Десятинний – Пейзажна алея – Старокиївська гора;

– вул. Десятинна – Михайлівська пл. – вул. Трьохсвятительська – вул. Костельна – майдан Незалежності – пров. Шевченка – Лядські ворота на майдані Незалежності.

Першій частині маршруту, здавалося б, не варто приділяти великої уваги, оскільки він проходить по території, яка була за межами давнього Києва. Вже у значно пізніші часи ці місцевості одержали живі й сьогодні назви «Шулявка» та «Лук'янівка». Припускають, що назва «Шулявка» бере початок від літописної «Шелвової борки» – низькорослого ліску з багатьма галявинами. Поруч, за Кмитовим ярмом, розташована історична місцевість «Татарка». Але й давньокиївська околиця, і передмістя жили своїм життям, яке визначалося насамперед трьома чинниками: 1) близькістю до Києва, 2) особливостями ландшафтів, 3) конкретною суспільно-історичною ситуацією на Русі (тобто у Середньому Подніпров'ї).

Експедиційна група оглянула стадіон «Старт» (відомий міфологізованим радянською пропагандистською системою футбольним, так званим, «матчем смерті», що відбувся тут під час окупації міста фашистами), територію колишнього Лук'янівського трамвайного депо, залишки мережі трамвайних колій та старої забудови біля нього, побачила один з корпусів сумнозвісної Лук'янівської в'язниці. Усе це, зокрема ремонтні майстерні Лук'янівського депо, колишній клуб трамвайників (справжню історичну пам'ятку на Дегтярівській, буд. № 5, з якої зняли усі дошки і написи, певно, готуючи під знесення) добре видно з вікон «Пузатої хати», розташованої на найвищому поверсі нового торгового центру з невігядливою назвою «Квадрат» і збудованого в такому ж архітектурному стилі. Тепер цей простуватий «Квадрат» – архітектурна домінанта Лук'янівської площі. Та незабаром на території колишнього трамвайного депо і двох старих будинків можуть з'явитися

² Учасники, що виявили бажання взяти участь в експедиції, повідомляли про це куратора групи.

нові будівлі. Якими вони будуть? Хмарочосами у стилі «техно»? Неподалік, на вул. Артема, одна така «перлина» вже поблискує склом і металом.

Прилегли до вул. В'ячеслава Чорновола території зазнали величезних змін. Тепер важко уявити, що не так давно 1–4-поверхові цегляні будівлі щільно стояли тут упереміж з дерев'яними. Від дорадянської забудови майже нічого не лишилося. Найбільше скупчення будівель, яким понад 100 років та які мали історичну цінність (у них, побудованих, зокрема, й на кошти відомих українських меценатів, лікували спочатку незможних киян, потім дітей чимало видатних українських лікарів), порідшало влітку – восени 2011 р. Саме тоді зруйновано кілька старих корпусів дитячої клініки «Охматдит» для звільнення місця під новий корпус, що нині будується.

По лінії вул. Артема, від вул. В'ячеслава Чорновола до станції метро «Лук'янівська», проходить найнижча ділянка вододілу між басейнами річок Либідь та Глибочиця. Якщо стати на перехресті вулиць Артема з Глибочицькою та Коперніка, тоді побачимо вузьку смугу цього вододілу. Немає сумніву в тому, що тут з давніх-давен проходив шлях від Гори й Копиріва кінця далі, на північний захід, оминаючи Бабин Яр (сучасні вул. Мельникова, Дорогожицька), та на захід (сучасна вул. Дегтярівська), оминаючи верхів'я річки Сирець, де тепер стави біля ст. метро «Нивки».

Найзручніший спосіб піднятися від пристані на Почайні та від Подолу у внутрішню частину Київського плато – рухатися найкоротшим шляхом до найнижчої ділянки вододілу між Либіддю й Глибочицею. Ймовірно, в районі Лук'янівської пл. не лише сьогодні, але й у давнину сходилися й розходилися шляхи, тобто була давня транспортна розв'язка. Не дивно, що на початку ХХ ст. тут перетиналися трамвайні маршрути з різних кінців Києва.

Про давньокиївський період киянам нагадує найбільший в Україні кінотеатр «Київська Русь» на вулиці Артема, що довго будувався і запрацював у період відзначення 1500-ліття Києва. Старожили розповідають, що раніше тут був кінотеатр «Комунар» і танцювальний майданчик, де у 1960-х роках молодь танцювала під гармошку і бубон.

Обстежена експедицією місцевість належить Шевченківському району Києва. Майже весь маршрут експедиції проходив по території охоронної зони Софійського собору. Адже він є об'єктом всесвітньої спадщини UNESCO з буферною зоною, що охоплює територію колишньої Гори: город Володимира, город Ізяслава, город Ярослава (в центрі якого він розташований). До Національного заповідника «Софія Київська» входять також Золоті ворота, Андріївська церква, Кирилівська церква і Судацька фортеця в Криму.

Головні навчальні, виховні та наукові результати роботи експедиції.

У роботі експедиції на місцевості взяли участь понад 20 осіб (14 осіб 30.03 та 12 – 24.04). Загальна відстань, яку пройшли експедиційні групи по території найбільшого району давнього Києва, що називався «Гора», становить близько 9 км (5 км – 30.03 та 4 км – 24.04).

Учасники навчилися обліковувати об'єкти культурно-історичної спадщини, зокрема заповнювати таблицю «Перелік побачених та позначених на карті об'єктів», де зазначалася його

назва, адреса чи місце розташування, додаткова інформація про об'єкт.

Серед побачених об'єктів є багато архітектурних та історичних пам'яток: давні культові споруди, житлові будинки та громадські будівлі, пов'язані з історичними подіями і життям видатних людей, споруди виробничого й транспортного призначення, пам'ятки монументальної скульптури, залишки давніх оборонних споруд, об'єкти, побудовані упродовж останніх 30 років, що уподібнені давнім об'єктам чи копіюють їх; пам'ятки природи й історії.

Кожен учасник навчальної українознавчої експедиції не лише побачив у сучасному мегаполісі місце розташування стародавнього району столиці Русі – Гори, але й перетнув його пішим ходом, постояв і походив по тій землі, де жили чи бували представники десятків поколінь його предків.

Учасники експедиції навчилися: 1) зіставляти й порівнювати площу території, межі, місця розташування і призначення монументальних споруд між різними районами давнього Києва (що існували синхронно) та між давніми й сучасними районами Києва; 2) комплексно зіставляти й порівнювати давній град-місто з сучасним мегаполісом, беручи до уваги, крім територіальної організації давнього і сучасного міста, ще й такі чинники: ландшафти, використовувані природні ресурси, демографічну ситуацію, генетично-антропологічний стан київської спільноти різних історичних епох, організацію влади, соціальну структуру, господарську діяльність, охорону здоров'я, духовну культуру (у тому числі мовну і релігійну ситуацію, мистецтво), спосіб буття, освіту, суспільну свідомість тощо.

Учасники експедиції – наукові керівники курсантів, методисти українознавства та інші освітяни – ознайомилися на прикладі певної тематичної навчальної експедиції з тим, як можна використовувати різноманітні об'єкти місцевості та краєзнавчі знання (історичні, географічні, літературознавчі, урбаністичні тощо) у виховній та навчальній українознавчій роботі, зокрема для виконання конкурсної наукової роботи з українознавства.

Учасники експедиції – науковці ННДІУВІ – дізналися теоретично й на практиці про спосіб використання експедиції в українознавчій науково-дослідній роботі, ознайомилися з методами експедиційного українознавчого дослідження частин великого міста, застосували їх на практиці.

До джерельної бази теми нашого дослідження входять тисячі праць різного періоду, різної достовірності, різних галузей знання, різної тематичної спрямованості на різних мовах. Проте нами використано лише близько півсотні друкованих праць та понад два десятки електронних, що є у веб-ресурсах. Частину використаних джерел наведено у списку наприкінці статті.

Природне середовище території Києва зазнавало великого антропогенного навантаження та змінювалося. Впливали на нього і природні процеси (зокрема – ерозія ґрунтів). Природні краєвиди території міської забудови Києва зазнали перетворення і є нині штучними. Головною тенденцією в геоморфологічному сенсі було вирівнювання поверхні і загальне підняття (переважно за рахунок прилеглих до Дніпра надзаплавних територій); у біогеографічному сенсі – кількісне зменшення та видове збіднення фауни, зменшення площі під рослинами,

збіднення видів та пригнічення традиційних місцевих рослин, збільшення видів рослин, не притаманних для природної зони Київщини. В межах давнього Києва залишилися острівці лісу, розташовані на схилах. У зв'язку з фактами перепланування і забудови схилів є небезпека зведення цих острівців до стану рядів дерев (немісцевих порід) уздовж доріг та країв штучних терас. Суттєві зміни відбулися у мережі річок і водойм, хімічному складі води та повітря, температурному режимі.

Сучасна міська забудова на території Гори давнього Києва IX–XIII ст. відрізняється від давньокиївської забудови не лише будівлями й спорудами, але й розташуванням вулиць і площ, що висвітлено в працях археологів та істориків. Та незважаючи на це, сучасна вулична мережа дає змогу пройти по лінії укріплень давнього Києва або близько до неї суцільною непетлястою траєкторією на ділянці, що становить понад 4/5 довжини давніх зовнішніх оборонних споруд Гори (городів Володимира, Ізяслава, Ярослава разом узятих). Це ділянка від перехрестя вул. Прорізної та Володимирської через Львівську площу, Майдан Незалежності до середини пров. Шевченка.

Фото 1

Між Золотими та Лядськими воротами можна пройти по лінії давньої оборонної стіни Києва чи уздовж неї лише на окремих коротких ділянках, рухаючись складною, петлястою траєкторією. На решті лінії, де проходила міська стіна, можна побачити будинки, розташовані до неї під різними кутами, та прибудинкові території. Сучасна вул. Малопадвальна і пров. Шевченка пролягають близько до лінії давньокиївських захисних споруд.

Сучасне розташування залишків матеріальної і духовної культури, що дійшли до нас від киян IX–XIII ст., узагальнено можна представити так:

- розташовані в ґрунті, переважно в сучасній центральній частині міста, в межах Шевченківського, Печерського та Подільського районів Києва (частина з них знайдена, досліджена, але засипана ґрунтом через відсутність фінансування та інші причини);

- у музеях Києва і України (різних форм власності);

- у музеях інших країн;

- у приватних колекціях громадян України і, переважно, іноземних громадян.

Частина залишків є будівлями та залишками будівель, розташованими на території давнього Києва, артефактами, що зберігаються і експонуються в українських музеях (Національному музеї історії України, заповіднику «Софія Київська», музеях на території Києво-Печерської лаври) та на виставках, у зарубіжних музеях (насамперед у Російській Федерації).

Залишки давнього Києва значною мірою визначають архітектурне обличчя центральної частини столиці України, є об'єктами, що охороняються державою, активно використовуються у господарській діяльності, а саме в туризмі, належать державі та приватним особам, використовуються в системі освіти і виховання. Велика частка прибутків, що одержує Україна від іноземних туристів, заробляється саме на давньокиївській спадщині.

Існує загроза збереженню культових будівель через передачу їх від держави релігійним організаціям у володіння чи недостатньо контролюване використання.

У північній частині Гори серед сучасних будов немає ні музеєфікованих, ні відтворених будівель чи споруд. Відповідно немає видимого орієнтира меж Гори та посаду «Копирів кінець». Таким орієнтиром можуть стати: 1) позначення бруківкою червоного кольору на проїжджій частині і тротуарах вул. Великої Житомирської місця розташування Жидівських воріт та лінії оборонного валу; 2) побудова нового храму на місці Стрітенської церкви.

Такі дії призведуть до ліквідації прогалини, що існує сьогодні у туристичних об'єктах давньокиївської доби на північ від Софії Київської, дадуть змогу краще показати межі города Ярослава і Копиріва кінця.

Столицю Русі 880-х – 1240-х рр. відділяє від столиці незалежної України (1991–2013 рр.) приблизно 750–1133 роки. У ці часи місто неодноразово розграбовувалося, руйнувалося, згорало, а подільська частина ще й затоплювалася і заносилася річковим піском. І кожного разу Київ відроджувався. Тепер, у мирний час, в умовах, коли Україною не керують з Москви, Варшави чи Берліна, кияни не можуть дати ради своїй історичній спадщині. Київ втрачає свою старовину, а з нею й унікальні риси свого обличчя і свій неповторний, закорінений у сиву давнину дух. Обрання київською громадою міського голови дасть шанс змінити цю тенденцію.

Сучасні об'єкти Києва, назви яких пов'язані з періодом столиці феодальної держави «Руська земля». Природних об'єктів, назви яких дійшли до нас від давньокиївських часів чи пов'язані походженням з ними, виявлено більше двох десятків. Київські водойми, назви яких збереглися від давньокиївських часів, або пов'язані з ними: оз. Видубицьке, р. Глибочиця,

р. Десна, р. Дніпро, оз. Кирилівське, р. Либідь, оз. Радунка (Райдуга), затока Чорторий.

Острови: Труханів, Муромець.

Урочища: Гончарі, Кожум'яки, Угорське, Клов.

Гори, назви яких збереглися від давньокиївських часів або пов'язані з ними: Батієва, Щекавиця, Багринова, Дитинка, Замкова (Киселівка), Старокиївська, Михайлівська, Печерські гори.

Нині у Києві існують десятки створених людиною об'єктів, які, чи принаймні назви яких, мають зв'язок з давньокиївськими часами. Парки: Аскольдова могила, Володимирська гірка.

Адміністративно-територіальні райони сучасного Києва, назви яких пов'язані з давнім Києвом: Подільський, Печерський, Оболонський.

Історичні місцевості, назви яких пов'язані з давнім Києвом у різний спосіб: Багринова гора, Берестове, Берковець, Біличі, Борщагівка, Видубичі, Жуляни, Звіринець, Наводничі, Новобіличі, Оболонь, Поділ, Печерськ, Святошин, Шулявка.

Площі, назви яких пов'язані з давнім Києвом: Софійська (була певний час центральною), Михайлівська.

Проспекти: Оболонський проспект.

Вулиці, назви яких пов'язані з давнім Києвом: Андріївська, Берковецька, Богатирська, Борисоглібська, Боричів Тік, Верхній Вал, Володимирська, Волоська, Гончарна, Десятинна, Добрининська, Звіринецька, Ігорівська, Кирилівська, Кирило-Мефодіївська, Кожум'яцька, Костянтинівська, Лаврська, Малопідвальна, Межигірська (?), Народницька, Нестора Літописця, Нижній Вал, Новонаводницька, Олегівська, Новокостянтинівська, Печенізька, Половецька, Почайнинська, Старонаводницька, Татарська, Шулявська, Щекавицька, Ярославів Вал, Ярославська.

Провулки, назви яких пов'язані з давнім Києвом: Десятинний, Запечерний, Звіринецький, Мефодіївський, Народницький, Новонаводницький, Татарський, Ярославський.

Узвози, назви яких пов'язані з давнім Києвом: Андріївський, Володимирський, Кловський, Подільський.

Пам'ятники, назви яких пов'язані з давнім Києвом: Андрію Первозваному, Володимирі Великому, Кирилу і Мефодію, Михайлу Архангелу (на Оболоні), Мефодію Солунському, Святославу Хороброму, Миколі Святоші, Ярославу Мудрому, княгині Ользі.

Скульптурні композиції та групи: «Вічний Київ» на честь легендарних засновників міста, фонтан на майдані Незалежності, «Князь Володимир обирає віру».

Пам'ятні знаки: на честь заснування міста Києва у Наводницькому парку на набережній Дніпра; на честь 2000-ліття від Різдва Христового; на честь хрещення киян у 988 р. пам'ятний хрест біля входу до Іллінської церкви на вулиці Почайнинській; на місці одного з горішніх джерел Либеді пам'ятний камінь у парку «Відродний».

На дослідженій території розташовані Національний заповідник «Софія Київська» та Державний історико-археологічний заповідник «Стародавній Київ» (частково).

Музеї, зібрання яких відображають давньокиївський період історії: Археологічний музей Інституту археології НАН України, Археологічний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Музей історії

Фото 2

Києва, «Замкова гора», «Золоті ворота», Національний музей історії України, Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря, Музей історичних коштовностей України, Музей книги та друкарства України.

У Державному музеї народної архітектури та побуту України експонується (лежить уздовж дороги) виловлений у Дніпрі дуб, що використовувався у відправі язичницького культу.

Серед культових споруд, що лишилися від тогочасного Києва, є такі: язичницьке капище на Старокиївській горі (реконструйоване), Собор святої Софії Премудрості Божої (Софія Київська, або Софійський собор поч. XI ст.), церква Спаса на Берестові.

Кладовища: Звіринецьке кладовище, Берковецьке.

У районі роботи експедиції мешкали й працювали в різні історичні часи відомі діячі культури, освіти, літератури, медицини, науки, державного управління, армії, авіації, різних галузей виробництва, торгівлі тощо. Їх перелік дуже великий. Наведемо для ілюстрації імена видатних осіб, пов'язаних лише з одним оглянутим будинком. Пам'ятна дошка на будинку видавництва «Дніпро», на першому поверсі якого вихід зі станції «Золоті ворота» на вул. Володимирську, містить напис: «У цьому будинку з 1908 по 1914 рік містився літературно-мистецький клуб. В його діяльності брали участь видатні діячі української культури: Микола Лисенко, Микола Садовський, Михайло Коцюбинський, Іван Франко, Леся Українка, Марія Заньковецька, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький».

Давній Київ і сучасний Київський метрополітен. Усі 3 лінії Київського метрополітену проходять під територією, де був розташований Київ XI–XIII ст. Запланована 4-та лінія, ймовірно, буде перетинати територію давнього Києва в районі Щекавиці й Копиріва кінця.

У межах території колишньої суцільної міської забудови давнього Києва розташовано

павільйони лише трьох станцій. На Подолі – двох: «Поштова площа», «Контрактова площа». На межі Гори та Копиріва кінця є підземна частина станції метро «Львівська брама». Через припинення будівництва навчального закладу на Львівській площі, на першому поверсі якого планувався вихід з метро, станція понад 20 років перебуває у недобудованому стані.

Біля межі давнього району Гора є одна станція – «Золоті ворота». Ще три станції розташовано близько до меж Гори: «Майдан Незалежності» (найближче серед них, неподалік Лядських воріт), «Хрещатик», «Театральна», «Університет».

На території печерської частини давнього Києва та поблизу неї розташовані такі станції: «Арсенальна» (близько Угорське, Берестове, Києво-Печерська лавра), «Видубичі» (неподалік місця на Дніпрі, де 988 р. викинув з води скинута з Гори охрещеним Володимиром дерев'яний Перун), «Дружби народів» (близько до Звіринця).

Своїми назвами з давнім Києвом пов'язані й інші станції Київського метрополітену: «Дніпро», «Кловська», «Либідська», «Славутич», «Святошин», «Шулявська».

Коли будівництво метрополітену на Оболонь здійснювалося відкритим способом через весь Поділ, археологами було виявлено дуже багато давньокиївських артефактів.

Яка була необхідність знищувати пам'ятки історії? Чому сьогодні у Києві знищуються старі будинки, що мають історичну цінність? Відповідь одна – жадоба до збагачення одних та надто обмежений вплив на цю ганебну ситуацію інших.

Крім реставрації, практикується реконструкція будівель із застосуванням не лише перепланування, але й безконтрольного заглиблення підвального поверху в ґрунт без виконання археологічних досліджень (культурний шар знищується); надбудова поверхів; знесення старих будинків (у тому числі тих, що охороняються державою); будівництво нових будинків. «Київ має одержати статус недоторканності на всю його історичну частину», – закликала на початку 1990-х років киевознавець Л. Проценко [24].

У Маніфесті громадської ініціативи по боротьбі з протиправними забудовами «Збережи старий Київ» зазначено, що Київ втрачає своє обличчя: руйнуються архітектурні ансамблі та пам'ятки, спотворюється ландшафт, розростається «одноманітна багатоповерхова комерційна забудова». Через це вкрай необхідно запровадити мораторій на знищення зелених зон та висотне будівництво в історичному центрі міста. У відповіді активістів «Збережи старий Київ» на питання: «Чим кожен з нас може допомогти?» – серед іншого є таке: «Розповсюджуйте інформацію, привертайте увагу ЗМІ до проблем дерибану та будівельного свавілля, беріть участь у акціях проти незаконної забудови, приходьте на громадські слухання та висловлюйте свою позицію, направляйте письмові запити в держустанови, відповідальні за дотримання законності в галузі будівництва, бойкотуйте товари та послуги компаній, причетних до незаконних забудов. Ми маємо усвідомити: ніхто і ніколи нічого не зробить для нас замість нас самих!» [10].

3 жовтня 2012 р. відбулася пішохідна екскурсія «Давній Київ та його північно-західні околиці у тілі сучасного міста (Шулявка, Лук'янівка,

Татарка, гора Юрковиця, гора Щекавиця, річка Глибочиця, Гончарі, Кожум'яки, Замкова гора)». Екскурсію здійснено з пізнавальною метою. Передбачалося використання одержаної інформації у науковій та освітній діяльності. Екскурсія логічно продовжує попередню експедиційну роботу, і її результати висвітлюватимуться в одному з наступних номерів журналу. У 2013 р. співробітники Інституту організовано відвідали Меморіальний будинок-музей Т.Г.Шевченка та Літературно-меморіальний будинок-музей Т. Шевченка. Експедиційно-екскурсійна діяльність наукового колективу ННДІУВІ на території давньої столиці Русі триває. З пропозиціями щодо співпраці звертайтеся до відділу української етнології.

У статті використано фото О.Сцібана, зроблені під час екскурсії.

ОПИС ФОТОДОКУМЕНТІВ

Фото 1. Екскурсійна група перебуває з західного боку від Золотих воріт (XI ст., Золоторітський сквер), де височіла міська стіна давнього Києва. На світлині видно пам'ятник Ярославу Мудрому (1997), реконструйовані Золоті ворота (1982), будинок (Золоторітський проїзд №3), в якому розташовано вхід до станції метро «Золоті ворота» (1989), визнаної однією з найкрасивіших у Європі (за версією «The Daily Telegraph» 2013).

Фото 2. Перепад висот між південно-західними стінами давнього Києва та позаміською територією був значним, про що свідчать незнищені елементи рельєфу. Піднімаючись по схилу (вул. Івана Франка), екскурсанти відчули ефективність використання ярів для захисту міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александр Возницкий. Киевское градостроение и население города Киева. – <http://archunion.com.ua/index.shtml>
2. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века: историко-архитектурный очерк. – К.: Наук. думка, 1982. – 159 с.
3. Археологічні дослідження стародавнього Києва / Академія наук Української РСР; Інститут археології. – К.: Наук. думка, 1976. – 224 с.
4. Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. – К.: Наук. думка, 1991. – 132 с.
5. Відлуння віків: український пам'яткоохоронний інтернет-ресурс. – <http://pamjatky.org.ua>
6. Вулиці Києва: довідник. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1995. – 352 с.
7. Высоцкий С.А. Золотые ворота в Киеве. – К.: Наук. думка, 1982. – 128 с.
8. Галайба В. Фотоспомин. Київ, якого немає: Анотований альбом світлин 1977–1988 років / Авт. світлин В. Галайба; Авт.-упорядн.: М. Виноградова та ін. – К.: Головкивархітектура; НДІТІАМ, 2000. – 408 с.
9. Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве. – К.: Наук. думка, 1982. – 127 с.
10. Збережи старий Київ: громадська ініціатива по боротьбі з протиправними забудовами. – <http://saveoldkyiv.org>
11. Зеленчук І., Зеленчук Я. Концепційні основи експедиційного українознавства // Українознавство. – 2010. – №2. – С. 257.
12. Ивакин Г.Ю. Рассказы о древнем Киеве. – К.: Радянська школа, 1982. – 112 с.
13. История Киева: в 3 т., 4 кн. / АН УССР. Институт истории. – К.: Наук. думка, 1982–1986.

14. Інститут археології Національної академії наук України. – <http://www.iananu.kiev.ua>
15. Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: у 3-х т., 14-ти кн. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007–2010.
16. Карти Києва різних часів представлено на сторінці: http://map.kiev.ua/old_maps.html
17. Карти та схеми від кінця XIX ст. до нашого часу представлено на сторінці: «Памяти киевских трамваев» С. Машкевича (рос. та англ. мовами). – <http://www.mashke.org/kievtram/history/schemes>
18. Киев: энциклопедический справочник: издание третье (доп.) / Под ред. А.В. Кудрицкого. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1986. – 777 с.
19. Київ: атлас: щорічне довідкове картографічне видання. – Вип. 15, 2012 р. – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 176 с.
20. Київ: Енциклопедія. – <http://wek.kiev.ua/uk>
21. Київ X–XIII століття: Карта-реконструкція / Зорін О.Д., Кутовой О.І., Розенберг В.О.; Юрченко П. (передмова). – К.: Мистецтво, 1972. – 24 с.
22. Нікітенко Н. Софії Київській 1000 років. – К., 2011.
23. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К. [без вид.], 1992. – 288 с.
24. Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті [Картосхема] / Автор оригінального змісту Л.А. Проценко. – К., 1991.
25. Пономаренко Л.А., Різник О.О. Київ: Короткий топонімічний довідник. – К.: Видавництво «Павлім», 2003. – 124 с.
26. Проценко Л. Київський некрополь: Путівник-довідник. – К.: Український письменник, 1994. – 334 с.
27. Сайт історії Києва. – <http://www.oldkyiv.org.ua/data/urk.php?lang=ua>
28. Сайт Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України». – <http://www.vgosau.kiev.ua>
29. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва: друге стереотипне видання. – К.: Наук. думка, 1972. – 219 с.
30. Третяк К.О. Київ: Путівник по зруйнованому місту. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 200 с.
31. Чирков О.А. Найважливіші зміни етнічної будови людності Києва, що відбувалися від кінця XVIII ст. до сьогодні // Зб. наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Міленіум, 2004. – Т. III. – С. 120–126.
32. Чирков О., Сцібан О., Гула В. Річка Либідь давня і сучасна: від джерел до гирла // Українознавство. – 2012. – №4. – С. 256–260.
33. Чирков О. Українознавчий погляд на Міжнародний фестиваль етнічної музики та лендарту «Шешори» // Українознавство. – 2005. – №3. – С. 202–207.

Олег Чирков

Древний Киев в теле современной столицы Украины: украиноведческая экспедиция

Аннотація. Автор сообщает о результатах работы украиноведческой экспедиции «Древний Киев в теле современной столицы Украины» (2012). На основе туристического ресурса, связанного своим происхождением с древним Киевом, разработаны экскурсии, часть из которых апробирована: «Древний Киев в теле современного города», «Древний Киев и его северо-западные околицы в теле современного города», «Река Лыбидь древняя и современная: от истоков до устья за несколько часов». Участники экспедиции – научные сотрудники НННУУВИ – узнали о способе использования экспедиции в украиноведческой научно-исследовательской работе, ознакомились с методами экспедиционного украиноведческого исследования частей большого города, применили их на практике. Киев должен получить реальную, контролируруемую общественностью и государственными органами, неприкосновенность на всю его древнекиевскую историческую часть.

Ключевые слова: экспедиция, история Киева, оборонительные валы, ворота, улица, местность, метрополитен, памятник истории, уничтожение памятников, Гора, Копырев конец, Подол.

Oleg Chyrkov

Ancient Kyiv in the body of modern capital of Ukraine: Ukrainian studies expedition

Annotation. The author informs about the results of Ukrainian studies expedition «Ancient Kyiv in the body of modern capital of Ukraine» (2012). Based on touristic resource, connected by its origin with the ancient Kyiv, excursions are developed and some of them are tested: «Ancient Kyiv in the body of modern city», «Ancient Kyiv and its northwest precincts in the body of modern city», «Ancient and modern Lybid River: from the sources to mouth in several hours». Excursion participants – NRIUSWH scientists – has learned about the way of excursion application in Ukrainian studies research work, got acquainted with the methods of big city parts expedition research, field-proved them. Kyiv has to receive real, controlled by community and state organs, inviolability to all its ancient historical part.

Key words: expedition, Kyiv history, defensive banks, gates, street, locality, underground, historical monument, monuments destruction, Gora, Kopyriv end, Podil.

Крім реставрації, практикується реконструкція будівель із застосуванням не лише перепланування, але й безконтрольного заглиблення підвального поверху в ґрунт без виконання археологічних досліджень (культурний шар знищується); надбудова поверхів; знесення старих будинків (у тому числі тих, що охороняються державою); будівництво нових будинків. «Київ має одержати статус недоторканності на всю його історичну частину», – закликала на початку 1990-х років киевознавець Л. Проценко.

У Маніфесті громадської ініціативи по боротьбі з протиправними забудовами «Збережи старий Київ» зазначено, що Київ втрачає своє обличчя: руйнуються архітектурні ансамблі та пам'ятки, спотворюється ландшафт, розростається «одноманітна багатоповерхова комерційна забудова». Через це вкрай необхідно запровадити мораторій на знищення зелених зон та висотне будівництво в історичному центрі міста. У відповіді активістів «Збережи старий Київ» на питання: «Чим кожен з нас може допомогти?» – серед іншого є таке: «Розповсюджуйте інформацію, привертайте увагу ЗМІ до проблем дерибану та будівельного свавілля, беріть участь у акціях проти незаконної забудови, приходьте на громадські слухання та висловлюйте свою позицію, направляйте письмові запити в держустанови, відповідальні за дотримання законності в галузі будівництва, бойкотуйте товари та послуги компаній, причетних до незаконних забудов. Ми маємо усвідомити: ніхто і ніколи нічого не зробить для нас замість нас самих!».